

FÂRÂBÎ’NİN DİN SOSYOLOJİSİNE KATKILARI -BİR GİRİŞ DENEMESİ-

Ejder OKUMUŞ*

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 31 Ağustos 2018, **Kabul Tarihi:** 26 Aralık 2018, **Yayın Tarihi:** 31 Aralık 2018, **Atıf:** Okumuş, Ejder. “Fârâbî’nin Din Sosyolojisine Katkıları -Bir Giriş Denemesi-”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/3 (Aralık 2018): 9-30.

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 31 August 2018, **Accepted:** 26 December 2018, **Published:** 31 December 2018, **Cite as:** Okumuş, Ejder. “The Contributions of Al-Fârâbî to the Sociology of Religion”. *Journal of Academic Research In Religious Sciences* 18/3 (December 2018): 9-30.

Öz

Muallim-i Sâni Ebû Nasr el-Fârâbî (872-951), din sosyolojisine dikkat çekici katkılarda bulunur. Fârâbî’nin, felsefesi çerçevesinde dinin toplumsal boyutları konusuna verdiği önemin büyüklüğü, eserleri bir bütün olarak okunduğunda açıkça görülebilir. Dünya düşünürü Fârâbî, esasen bir toplum teorisyenidir. Fârâbî’nin toplum teorisi içinde ise dinin toplumsal yönleri önemli bir yer tutar. Fârâbî felsefesinde insan ve insanın mutluluğu, her şeyin başında gelir. İnsan, tabiatı gereği toplumsal bir varlıktır. Bundan dolayı insanın mutluluğu doğrudan toplum ile ilgilidir. İnsanların bir araya gelerek toplum halinde yaşaması, insan ve mutluluğunun ayrılmaz bir boyutunu oluşturur. Fârâbî’nin toplum teorisine yakından bakılırsa, mutluluk – toplum ilişkisi bağlamında dinin, ağırlıklı bir yere sahip olduğu görülür. Reis-i evvel, filozof, peygamber ve Tanrı ile şehrin, toplumun, ma’muranın en üst tabakasında yer alan insanlardan en alt tabakasında bulunan insanlara kadar bütün herkesle ilişkileri hakkında ortaya koyduğu felsefe ile Fârâbî, “sosyoloji öncesi sosyolojisi” kapsamında din sosyolojisine ciddi katkılar yapar. Fârâbî, insan, mutluluk, medîne, medeniyet, cemaat, ictimâ’, ictimâ’ât, ma’mûra, ihtiyaç, teâvun, riyaset, kavm, ümmet, din ve mille gibi temel kavramlar çerçevesinde bir toplum ve din teorisi ortaya koyar. İşte bu çalışmada araş-

* Prof. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Dini İlimler Fakültesi, ejder.okumus@gmail.com, Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0003-1337-3255>

tırmacı, İslam düşünürü Fârâbî'nin felsefesi içinde sosyolojinin (Umran İlmi: 'İlmu'l-'Umrân) ilk kurucusu İbn Haldun'dan önce (sosyoloji öncesi sosyoloji döneminde) din sosyolojisine yaptığı katkıları ele almayı, anlamayı ve anlamlandırmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fârâbî, Felsefe, Toplum, Millet, Din, Din Sosyolojisi.

The Contributions of Al-Fârâbî to the Sociology of Religion

Abstract

The Second Teacher Abu Nasr al-Fârâbî (872-951) contributes remarkably to the sociology of religion. In the frame of his philosophy, the high level of importance attached to the social dimensions of religion by Fârâbî can clearly be seen when his works is read as a whole. Fârâbî, a world thinker, is essentially a theoretician of society. Religious social aspects have an important place in the theory of the society of Farabi. Social aspects of religion have an important place in al-Fârâbî's theory of society. In al-Fârâbî's philosophy, human and the happiness of human comes at the beginning of everything. Human is a social being by its very nature. Therefore, the happiness of human is directly related with society. People's coming together and living in society constitutes an integral dimension of human being and happiness. If Fârâbî's theory of society is closely examined, it is seen that religion has a predominant place in the context of happiness-society relation. With his philosophy of relationships between the first president (Reis-i Evvel), philosopher, prophet and God and everybody upto the lowest stratum people from the in the topmost stratum people of city, society and big society (ma'mura), Fârâbî makes serious contributions to the sociology of religion within his "sociology before sociology". Fârâbî reveals a theory of society and religion within the framework of key concepts such as human, happiness, medina (city, society, politics), civilization, community, society, ictimâ (coming together, meeting), ictimâ'ât, ma'mura, need, helping one another, governance, presidency, tribe, ummah, religion, mille, etc. In this study, the researcher aims to treat, understand and make meaning the contributions that Fârâbî, the Islamic thinker, makes to the sociology of religion within his philosophy before Ibn Khaldun, the first founder of sociology (the Science of Umran: 'İlmu'l-'Umrân) (in the period of sociology before sociology).

Keywords: Al-Fârâbî, Philosophy, Society, Milla, Religion, Sociology of Religion.

Giriş

İslam filozofu Muallim-i Sâni Ebû Nasr el-Farabî'nin (872-951) din, millet, ictimâ', medîne, ümmet, ma'mûra ve medeniyet konularına bütünlüklü bakış, onun bir "din sosyolojisi"nin olduğunu, felsefesi içinde din-toplum ilişkilerini ele alan önemli kısımların bulunduğu, *toplum teorisi* içinde bir din sosyolojisinin barındığını açık-

ça gösterir. Dolayısıyla ünlü filozof Fârâbî, “din sosyolojisi”ne dikkat çekici katkılarda bulunur. Fârâbî'nin, felsefesi çerçevesinde dinin toplumsal boyutları konusuna verdiği önemin ve tabiatıyla din sosyolojisine yaptığı katkıların büyüklüğü, eserleri bir bütün olarak okunduğunda açıkça görülebilir. Özellikle *Kitâbu'l-Mille*¹ adlı risâlesi, bir din sosyolojisi tezidir. Fârâbî, bu risalede dini “sosyolojik” perspektifle, kültür ve toplum temelinde ele alır. Ayrıca sosyal bilimlere dair diğer eserlerinde de din sosyolojisine önemli katkılar getirir. Fârâbî'nin, toplum veya topluluk karşılığı olarak kullandığı “ümme”, “medîne” ve ma'mûra terimleriyle benzeri terimleri anlama ve inceleme yönlerine bakılırsa, bütün toplulukları, döneminin toplumsal ve kültürel şartları gereği dinî birer topluluk olarak gördüğü anlaşılır.² Dolayısıyla aslında onun genel sosyolojisinin, aynı zamanda din sosyolojisi olduğu söylenebilir.

Esasen Filozof'un din sosyolojisini anlamının yolu, onun genel toplum görüşüne bakmaktan geçer. Dünya düşünürü Fârâbî, her şeyden önce bir toplum filozofu ve teorisyenidir. Toplum görüşü, Fârâbî'nin felsefesinin en önemli konuları arasındadır, hatta belki de en önemli konusudur. Çünkü Fârâbî için insan ve insanın mutluluğu çok mühimdir. İnsanın mutluluğu da doğrudan toplum hayatının zorunluluğuyla bağlantılıdır. Toplum, insan ve mutluluğunun varoluşsal boyutudur. Bu yönü dikkatlice incelendiğinde, Farabî'nin medîne, medeniyet, cemaat, ictimâ', ictimâ'ât, ma'mûra, ihtiyaç, teâvun, kavm, ümme, din, mille, mutluluk vd. anahtar kavramlarından yola çıkarak bir “sosyoloji” ve toplum görüşü geliştirmeye çalıştığı görülür.

Fârâbî'nin ortaya koymaya çalıştığı “sosyoloji” ve toplum teorisi içinde ise dinin toplumsal yönleri mevzuu önemli bir yer tutar. Gerçekten de Fârâbî'nin toplum teorisine yakından bakılırsa, mutluluk toplum ilişkisi bağlamında dinin, ağırlıklı bir yere sahip olduğu görülür. Reis-i evvel, filozof, peygamber ve Tanrı ile şehrin, toplumun, ma'mûranın en üst tabakasında yer alan insanlardan en alt tabakasında bulunan insanlara kadar bütün herkesle ilişkileri hakkında ortaya koyduğu felsefe ile Fârâbî, “sosyoloji öncesi sosyoloji-

¹ Fârâbî, *Kitâbu'l-Mille*, tah.: Muhsin Mehdî. 2. baskı, Dârü'l-Meşrîk, Beyrut 1991; Fârâbî, “Kitâbü'l-Mille”, çev.: Fatih Toktaş, *Divan Dergisi*, Sayı: 12, 2002, s. 258-273.

² Mehmet Dağ, “Fârâbî'nin İki Yapıtı”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 14-15, 2003, s. 17-87.

si”³ kapsamında din sosyolojisine dikkate değer katkılar getirir. Fârâbî, insan, mutluluk, medîne, medeniyet, cemaat, ictimâ’, ictimâ’ât, ma’mûra, ihtiyaç, teâvun, riyaset, kavm, ümmet, din ve mille gibi temel kavramlar çerçevesinde bir toplum ve din teorisi geliştirir. Nitekim bu çalışmada yazar, İslam filozofu Fârâbî’nin felsefesi içinde sosyolojinin (Umran İlmi: ‘İlmu’l-‘Umrân) ilk kurucusu İbn Haldun’dan (1332-1406) önce (sosyoloji öncesi sosyoloji döneminde) din sosyolojisine yaptığı katkıları ele almayı, anlamayı ve anlamlandırmayı amaçlamaktadır.

Bu çalışmada geleneksel sosyolojinin *’İlmu’l-‘Umrân* (Umran İlmi) adıyla İbn Haldun (1332-1406) tarafından icat edildiği ve modern *Sosyolojinin* 19. yüzyılda başta Auguste Comte (1798-1857) olmak üzere modern Batılı bilim adamlarının eseri olduğu düşüncesi dikkate alınır, her iki anlamda da, daha doğrusu İbn Haldun’u başlangıç noktası kabul edersek, Sosyoloji biliminden önceki toplum fikri/ilmi/bilimi çabalarını “Sosyoloji öncesi Sosyolojiler” olarak adlandırmanın uygun olacağı varsayımından hareket edilmektedir. Bu durumda *Umran İlmi* ve *Sosyoloji* isimlerini saymazsak, bugünkü konusu itibariyle müstakil bir bilim olarak Sosyoloji, aslında çok daha önceki zamanlarda Doğu’da da, Batı’da da bazı fikir ve ilim adamları tarafından farklı biçimlerde icra edilmiştir. Bu kabul edilirse, toplumsal etkileşim, olay, olgu ve süreçleri sistematik ve ilmî bir perspektifle ele almayı, adı Umran İlmi veya Sosyoloji olmasa da Umran İlmi’nin⁴ kurucusu İbn Haldun ve *Sosyoloji* kelimesini ilk defa kullanan Auguste Comte (1798-1857) ile başlatmak, doğru bir yaklaşım olarak gözükmemektedir.⁵

³ “Sosyoloji öncesi Sosyoloji” kavramsallaştırması, genel anlamda Comte’tan önce, özelde de İbn Haldun’dan önce de sosyolojiye katkı olabilecek yaklaşımların olduğunu ifade etmek için üretilmiştir. Bu noktada bkz. Ejder Okumuş, “Medînededen Medeniyete Fârâbî’de ‘Sosyoloji Öncesi Sosyoloji’”, *Medeniyet Düşünürü Fârâbî Uluslararası Sempozyum, Bildiriler* (13-15 Kasım 2014, Eskişehir 2013 Kültür Başkenti Ajansı, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Medam ve Bahçeşehir Üniversitesi), ed.: Ejder Okumuş ve İlyas Burak, Eskişehir 2013 Kültür Başkenti Ajansı, Eskişehir 2015, s. 127-195; Ejder Okumuş, *Din Sosyolojisi*, Maarif Mektepleri, Ankara 2018; Ejder Okumuş, Fârâbî Felsefesinde Toplumsal Kavramlar: Bir Başlangıç Çalışması. *Beytulhikme*. 8/2 <http://www.beytulhikme.org/SonSayi.aspx>. (29.12.2018).

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, tah.: Derviş el-Cüveydî, 2. Baskı, el-Mektebetu’l-Asriyye, Beyrut 1996.

⁵ Okumuş, “Medînededen Medeniyete Fârâbî’de ‘Sosyoloji Öncesi Sosyoloji’”, s. 127-195; Ejder Okumuş, “Fârâbî’nin Medeniyet Sosyolojisine Katkıları”, *Diyanet İlmî Dergi*, c. 52, No. 3, 2016, s. 11-30; Ejder Okumuş, *Din Sosyolojisi*, Maarif Mektepleri, Ankara 2018.

O halde Sosyoloji'nin İbn Haldun ile ortaya çıktığı kabul edilirse,⁶ Sosyoloji biliminden önceki toplum ilmi/bilimi çabalarını "Sosyoloji öncesi Sosyolojiler" olarak adlandırmak uygun görülebilir.⁷ Bu durumda örneğin antik Yunan filozoflarından Sokrates, Platon ve Aristoteles'in topluma dair yaklaşımları, Fârâbî'nin, Gazalî'nin (1058-1111) vd. ortaya koyduğu toplum görüşlerinin içinden "sosyolojiler" çıkarılabileceği ve bunların söz konusu "sosyoloji öncesi sosyolojiler" kapsamında ele alınabileceği söylenebilir.⁸

Aynı şey, din ve Din Sosyolojisi için de geçerlidir. Din de İbn Haldun'dan önce de, modern sosyolojiden önce de "sosyolojik" perspektifle, "sosyolojik okuma"yla ele alınmıştır. Yani dinin toplumsal boyutlarının, din ile toplum arasındaki karşılıklı ilişkilerin sistematik ve bilimsel olarak incelenişi olarak Din Sosyolojisi, İbn Haldun'dan ve tabii ki modern Batılı Sosyoloji ve Din Sosyolojisinden çok daha önce mevcuttu. Xenophanes (M.Ö.560-478) Habeşistanlı Tanrıların siyah ve küçük burunlu, Trakyalı olanların ise hafif mavi gözlerle birlikte kızıl saçlı olduklarına işaret ederken zaten bir tür "din sosyolojisi" yapmış oluyordu. Benzer bir şekilde Fârâbî'nin *'Ârâ'u Ehli'l-Medîneti'l-Fâdıla*,⁹ *es-Siyâsetu'l-Medeniyye*¹⁰ ve *Kitâbu'l-Mille*¹¹ adlı eserlerinde toplumsal gerçekliği, Müslümanların toplumsal dünyalarını, toplum tiplerini, devlet ve hükümdarlıkların yükseliş ve düşüşlerini, şehir hayatında din gerçeğini, din-toplum ilişkilerini incelerken bir tür din sosyolojisi yapmış oluyordu.¹² Bunların dışında İbn Miskeveyh (932-1030), İbn Sina (980-1037), Bîrûnî (973-1043), Maverdi (974-1058), Gazali (1053-1135), Şehristani (1076-1153), İbn Rüşd (1126-1198) gibi birçok İslam bilgini ve düşünürü, felsefe, tefsir, hadis, fıkıh, kelam, tasavvuf, dil gibi ilim dallarında yazdıkları eserlerinde çeşitli ilimler alanında olduğu gibi sosyoloji ve din sosyolojisi alanında da dikkate değer kaynak bilgiler ortaya koymuşlardır. Son tahlilde İslam bilginlerinin eserleri

⁶ Ejder Okumuş, *Osmanlı'nın Gözüyle İbn Haldun*. 3. Baskı, İz Yay., İstanbul 2017.

⁷ Okumuş, "Medîneden Medeniyete Fârâbî'de 'Sosyoloji Öncesi Sosyoloji'", s. 127-195.

⁸ Ejder Okumuş, *Din Sosyolojisi*, s. 21-26.

⁹ Fârâbî, *Arâu Ehli'l-Medîneti'l-Fâdıla*, haz.: Ali Bû Melham, Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut 1995.

¹⁰ Fârâbî, *es-Siyâsetu'l-Medeniyye*, haz.: Ali Bû Melham, Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut 1995.

¹¹ Fârâbî, *Kitâbu'l-Mille*, 1991; Fârâbî, "Kitâbü'l-Mille", 2002.

¹² Bkz. Winston Davis, "Sosyoloji: Sociology of Religion", *the Encyclopedia of Religion*, ed.: Mircea Eliade, c. 13, Macmillan Publishing Company, New York 1987, s. 393-402.

incelendiğinde, onların içinde Din Sosyolojisi kapsamında, örneğin din-toplum ilişkilerine, dinî gruplara, mezhep ve fırkalara, dinî olay ve olgulara dair çok önemli bilgi, tespit ve tahlillerin var olduğu görülebilir.¹³

Denilebilir ki modern Batı bağlamında *din sosyoloji öncesi din sosyolojilerinde* din-toplum etkileşiminin çok girift oluşuna ve dinin belirleyici olduğu toplum hayatına uygun olarak, sekülerleşmeci bir yaklaşımla değil, çoğu kez din merkezli normatif bir yaklaşımla, değer yüklü din analizleri de yapılmıştır. Elbette bu dönemlerdeki bütün din yaklaşımlarını aynı görmek yanıltıcı olur. Çünkü mesela Fârâbî'yi bu kalıba sığdırmak zordur. Fârâbî'nin “sosyoloji”sinde ve “sosyolojik din yaklaşımı”nda felsefesinin içinden çekip ayrılacak “nesnel” ve sistematik din ve toplum analizi görülebilir.

Bu hususlar dikkate alındığında, Fârâbî'nin ortaya koyduğu toplum görüşünün bize bir sosyoloji verdiği ve bunun da söz konusu “Sosyoloji öncesi Sosyoloji” kapsamında ele alınabileceği söylenebilir. Fârâbî, Miladi 10. asırda İslam toplumunun yetiştirdiği bir âlim olarak bu şekilde bir “sosyoloji” ortaya koyan tarihsel şahsiyetlerden biridir. Hiç şüphesiz bu sosyoloji, onun felsefesi içinde bir “sosyoloji”dir. Fârâbî'nin toplum analizlerine dikkatli bir bakış, o analizlerin belli yerlerinde toplumsal hayatın zorunluluğu, toplum, siyaset, medine, medeniyet, din, ahlak vd. hakkında toplumsal gerçeklikten hareketle gözleme dayalı bir toplum görüşüne sahip olduğunu anlamayı sağlar. Gerçekten de Fârâbî, genel felsefesi içinde en önemli konular arasında bulunan şehir, toplum, siyaset, din ve medeniyet felsefesine dair görüşleri içinde sosyolojinin temel konularına ve bu arada din fenomenine kimi zaman “sosyolojik okuma” denilebilecek bir perspektifle yaklaşmıştır.

Bu çalışmada yazar, araştırmasını yürütürken Fârâbî'nin bilhassa “*Ârâu Ehli'l-Medîneti'l-Fâdıla*”,¹⁴ “*es-Siyâsetu'l-Medeniyye*”,¹⁵ “*Fusûlun Munteze'a*” (*Fusûlu'l-Medenî?*),¹⁶ “*Tahsîlu's-Sa'âde*”,¹⁷

¹³ Okumuş, “Medîneden Medeniyete Fârâbî'de ‘Sosyoloji Öncesi Sosyoloji’”, s. 127-195; Ejder Okumuş, *Din Sosyolojisi*, s. 21-26 vd.

¹⁴ Fârâbî, *Ârâu Ehli'l-Medîneti'l-Fâdıla*, haz.: Ali Bû Melham, Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut 1995.

¹⁵ Fârâbî, *es-Siyâsetu'l-Medeniyye*, haz.: Ali Bû Melham, Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut 1995.

¹⁶ Fârâbî, *Fusûlun Munteze'a*, tah.: Fevzi Mitri Neccar, Dâru'l-Meşrik, Beyrut 1971.

¹⁷ Fârâbî, *Tahsîlu's-Sa'âde*, haz.: Ali Bû Melham, Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut 1995.

“İhsâ'u'l-'Ulûm”,¹⁸ “Kitâbu'l-Mille”,¹⁹ “Tenbîh ‘alâ Sebîli’s-Sa’âde”²⁰ adlı eserlerine başvurmuştur. Yeri geldikçe başka eserlerinden de yararlanmış, fakat onun sosyolojisiyle ilgili görüşleri daha çok zikredilen eserlerde yer almaktadır. Ayrıca Fârâbî'nin sosyolojisini anlamamıza katkı sunan başka çalışmalar da bu makalenin kaynakları arasındaki yerlerini almışlardır.

Araştırmada Fârâbî'nin eserlerinin asılları esas alınmaktadır. Fakat yukarıda zikredilen ve zikredilmeyen eserlerin Türkçe çevirilerinden de azami ölçüde yararlanılmıştır. Bu bağlamda örneğin “Ârâu Ehlî'l-Medîneti'l-Fâdila”nın Ahmet Arslan çevirisi²¹ araştırmacı için önemli bir kaynaktır. Yine aynı eserin Nafiz Danışman çevirisi²² ile Mahmut Kaya çevirisi²³ burada zikre değerdir. “es-Siyâsetu'l-Medeniyye” adlı eserin Mehmet S. Aydın, Abdülkadir Şener ve M. Rami Ayas çevirisi²⁴ bahse konu edilebilir. Ayrıca “İhsâ'u'l-'Ulûm”un Ahmet Arslan çevirisi²⁵ çalışmada başvurulan bir çalışmadır. Aynı eserin Ahmet Ateş çevirisi²⁶ de kayda değerdir. “Kitâbu'l-Mille”nin Fatih Toktaş çevirisi²⁷ de burada mutlaka anılması gereken bir çalışmadır. Bunların dışında kalan çevirilerden de yararlanmışdır.

1. Sosyolojik Din Kavramı: el-Mille

İslam düşünürü Fârâbî, *Kitâbu'l-Mille* adlı eserinde millet “millet”, yani “din” kavramını “sosyolojik” bir okumayla toplumsal temelde incelemektedir. Aynı şekilde *İhsâ'u'l-'Ulûm*, adlı eserinde de kelam ilmini ele aldığı kısımda millet kavramını tekil ve çoğuluyla (millet ve milel) yaşanan din anlamında kullanmaktadır.²⁸ *Kitâbu'l-Hurûf* adlı eserinde de din sosyolojisine önemli katkılar getirdiği görüşlerinde “din” olgusunu yine “mille” (millet: el-mille) kavramı-

¹⁸ Fârâbî, *İhsâ'u'l-'Ulûm*, haz.: Ali Bû Melham, Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut 1996.

¹⁹ Fârâbî, *Kitâbu'l-Mille*, tah.: Muhsin Mehdî. 2. baskı, Dârü'l-Meşrk, Beyrut 1991.

²⁰ Fârâbî, “Tenbîh ‘alâ Sebîli’s-Sa’âde (Mutluluk Yoluna Yönelme)”, çev ve ed.: Hanifi Özcan, *Fârâbî'nin İki Eseri*, İFAV., İstanbul 2005, s. 159-190.

²¹ Fârâbî, *İdeal Devlet*, 5. Baskı, çev.: Ahmet Arslan, Divan Kitap, Ankara 2013.

²² Fârâbî, *el-Medînetu'l-Fâdila*, çev.: Nafiz Danışman, MEB. Yay., Ankara 2001.

²³ Fârâbî, “Erdemli Şehir Halkının Görüşleri”, çev. Mahmut Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, Klasik Yay., İstanbul 2003, s. 139-150.

²⁴ Fârâbî, *es-Siyâsetu'l-Medeniyye veya Mebâdi'ül-Mevcûdât*, çev.: Mehmet S. Aydın, Abdülkadir Şener ve M. Rami Ayas, 2. Baskı, Büyüyen Ay, İstanbul 2012.

²⁵ Fârâbî, *İhsâ'u'l-'Ulûm*, 4. Baskı, çev. Ahmet Arslan, Divan Kitap, Ankara 2014.

²⁶ Fârâbî, *İhsâ'u'l-'Ulûm*, çev.: Ahmet Ateş, MEB Yay., Ankara 1990.

²⁷ Fârâbî, “Kitâbü'l-Mille”, çev.: Fatih Toktaş, *Divan Dergisi*, Sayı: 12, 2002, s. 258-273.

²⁸ Fârâbî, *İhsâ'u'l-'Ulûm*, s. 86-87 vd.

nı kullanarak anlatır ve dini toplumsal bir fenomen olarak ele aldığını gösterecek işaretler verir.²⁹

Millet, Din, Şeriat, Sünnet

Fârâbî, millet kavramını, din, sünnet ve şeriat ile eş anlamlı ve toplumsal hayatla da sıkı bağlantılı olarak ele alır. Fârâbî felsefesinde millet (el-mille) ve din (ed-dîn) kelimeleri hemen hemen eş anlamlı iki kelimedir, şeriat (eş-şerîatu) ile sünnet (es-sunnetu) de böyledir. Çoğunluğa göre, bu ikisi, milletin iki parçasıyla belirlenmiş eylemlere (el-'ef'âlu'l-mukaddera) işaret eder. Aynı şekilde belirlenmiş görüşlere şeriat adını vermek de mümkündür. O halde şeriat, millet ve din, eş anlamlı isimler olmaktadır. el-Mille, biri, görüşlerin tanımlanması ve diğeri de eylemlerin belirlenmesi olmak üzere iki parçadan oluşur. Millet kapsamına giren tanımlanmış görüşlerin ilk türü ikiye ayrılır: Ya öze (zâta) işaret ettiği yaygın olarak kabul edilen özel isimle ifade edilen görüş ya da benzer bir örneğin adıyla ifade edilen görüş. Böylece erdemli millette mevcut belirlenmiş görüşler, ya haktır ya da hakkın/gerçeğin örneğidir, benzetimdir (misâlu'l-hakk). Gerçek, kısaca insanı ya özündeki ilk bilgi (ilmun evvel) ile ya da kesin kanıt (burhân) ile kesin bilgiye ulaştıran şeydir. Her millet/din, bu türden olmayıp insanı özü bakımından ve kesin kanıtla kesin bilgiye ulaştırabilecek hususları içermediği gibi kendisinde bu iki yönden biriyle kesin bilgiye ulaştırabilecek şeyin örneğinin de bulunmadığı millet/din, bir dalalet milleti/dinidir (milletun dalâletun).³⁰

Fârâbî'nin millete dair bu ve benzeri görüşlerine dikkat edilirse, din sosyolojisinde dinin toplumsal boyutuyla, hatta kimi zaman Durkheim'da olduğu gibi topluma dayandırılarak izah edilmesini hatırlatmaktadır.

İlk Başkan ve Din

İslam düşünürü Fârâbî'nin felsefesinde ve "din sosyolojisi"nde millet (din) ile ilk başkan ve dolayısıyla siyaset arasında önemli bir bağ vardır. Fârâbî'ye göre *mille* (din, millet, dinî inanç, tutum, davranış ve hayat tarzı: el-milletu), *ilk başkanın* (er-ra'îsu'l-evvel) toplum (el-cem') için tasarladığı şartlarla sınırlanıp belirlenmiş görüş

²⁹ Fârâbî, *Kitâbu'l-Huruf: Harfler Kitabı*, çev.: Ömer Türker, Litera Yay., İstanbul 2008, s. 69-75.

³⁰ Fârâbî, "Kitâbü'l-Mille", 2002, s. 260-61.

(‘ârâ’) ve eylemlerdir (e’âl); ilk başkan, toplum üyelerinin o görüş ve eylemlere riayet etmesiyle belli bir amacı toplumda ve toplum aracılığıyla gerçekleştirmeye çalışır. Toplum (el-cem’) ise ya aşiret (‘aşîra), ya şehir (medîne) veya bölge (suk’), ya büyük bir ümmet (‘ummeten ‘azîme) ya da çoklu ümmet (umemen kesîraten) şeklinde dir.

Bu yaklaşımıyla Fârâbî, tarihte ve günümüzde halkın dinî düşünce, anlayış ve yaşantısı üzerinde liderin etkili olduğu gerçeğini işaretler ve dolayısıyla din-toplum etkileşiminde din sosyolojisinin önemli bir konusunu belli boyutlarıyla ele alır.

Din ve Felsefe

Fârâbî, dini felsefeyle aynı amaca sahip bir fenomen olarak görür. O amaç, insanları mutluluğa erdirmektir. Fakat “Sosyoloji öncesi Sosyolog” Fârâbî, felsefeyle birlikte değerlendirip karşılaştırdığı ve son tahlilde zaman itibarıyla felsefeden sonra geldiğini düşündüğü dini, insanî ve toplumsal boyutta ele alır. Nitekim Fârâbî’ye göre “eşya iki türlü anlatılır. Birincisi eşyanın mahiyetini, zâtını akletme, ikincisi ise ona uyan misaliyle tahayyül etmedir. Tasdik ettirme iki yöntemden biriyle meydana gelir: Ya kesin delil (el-burhânu’l-yakînî) yöntemi ya da inandırma (el-’iknâ’) yöntemidir. Varlıkların bilgisi veya ilmi elde edilerek öğrenilip bizzat mânalari aklen kavranır ve kesin delille tasdik edilirse, bu bilgileri içine alan ilim felsefe olur. Fakat bunlar onlara uyan misaller yoluyla hayal edilerek biliniyorlarsa ve onlardan hayal edilenin tasdiki, iknâ yöntemleri (et-turuku’l-’iknâ’iyye) sağlanıyorsa, eskiler bu bilgileri içine alana din (millet: el-mille) derler. Eğer bu bilgilerin kendileri benimsenir ve bunda iknâ yöntem kullanılırsa, o zaman, onları içine alan meleke, yaygın, meşhur ve dış felsefe adını alır. Bu nedenle eskilere göre din (el-mille), felsefeye benzer. Her ikisi de aynı konuları içerir ve varlıkların en son ve yüce ilkelerini verir. Çünkü her ikisi de ilk ilke ve varlıkların ilk nedenine dair bilgi sağlar ve insanın kendisi için yaratıldığı en üstün mutluluk olan en son gayesini ve diğer varlıkların her birinin en son amacını verir. Felsefenin verdiği her şey, akledilen ve tasavvur edilen olurken, din, her şeyi tahayyül edilen olarak verir. Felsefe delillendirme yoluna giderken, din inandırma, ikna etme yoluna gider. Felsefe, ilk ilkenin mahiyetini ve nihaî ve yüce ilkeler olan gayr-i cismânî ikinci ilkelerin mahiyetlerini akledilir ve düşünülür kategorileri (ma’kûlât) olarak verirken, din, cismani ilkelerden aldığı misallerle tahayyül ederek,

toplumsal ilkelerdeki benzerleriyle benzeştirerek, ilahî fiilleri toplumsal ilkelerin fiilleri ile anlatarak ve de Eflatun'un *Timaios*'da yaptığı gibi doğal kuvvet ve ilkelerin fiillerini de iradî kuvvet, melek ve sanatlardaki benzerleriyle benzeştirerek verir; maddeyi, uçurum, karanlık ve su ile, yokluğu da karanlıkla benzeştiren kimse gibi akledilir ve düşünülür kategorileri mahsusattaki benzerleriyle anlatır; insanî erdemlerin fiillerinin gayeleri olan en üstün mutluluğun sınıflarını, gaye olduklarına inanılan iyiliklerdeki benzerleriyle aktarır. Benzer biçimde hakikatte mutluluk olan mutlulukları, mutluluk olduklarına inanılan şeylere benzeterek anlatır. Yine varlıktaki (el-vucûd) mevcûdun mertebelerini (merâtibu'l-mevcûd) mekânsal ve zamansal mertebelerindeki benzerleriyle verir; onların benzerlerini mahiyetlerine yaklaştırmaya çalışır. Yine felsefenin verdiği her şeyde kesin deliller varken, dininkinde ikna etmeler vardır. Ayrıca felsefe zaman bakımından dinden önce gelir.”³¹

18| db

Fârâbî'ye göre *erdemli millet* (el-milletu'l-fâdıla), felsefeye benzer. Nasıl ki felsefe nazarî (teorik) ve amelî (pratik) olmak üzere ikiye ayrılır ve de düşünsel nazariye, insan tarafından bilindiğinde yapılması mümkün olmayan şey; pratik olan ise insan tarafından bilindiğinde yapılması mümkün olan şey ise, millet de böyledir. Millette pratik olan, küllîleri amelî (pratik) felsefede bulunan şeylerdir; çünkü millette amelî olan hususlar, sınırlandırıcı şartlarla belirlenmiş küllîlerdir (külliyyat); şartlarla kayıtlı olan, şartlarla belirlenmeyen şeylerden daha özeldir. Sözelimi “yazan insan” sözü “insan” sözünden daha özeldir. Öyleyse erdemli şeriatlerin (es-şerâ'i'u'l-fâdıla) hepsi pratik felsefe içindeki küllîlerin kapsamındadır. Dindeki nazarî görüşlerin kesin kanıtları da nazarî felsefe içindedir ve bu görüşler kesin kanıtlar olmadan millete millete dâhil olur. O halde milleti oluşturan iki parçanın her ikisi de felsefeye dâhildir; çünkü bir şeyin ilmin bir parçası olduğu veya söz konusu ilme dahil olduğu şu iki yönden söylenebilir: Ya kesin kanıtlar olmadan benimsenen bir şeyin kesin kanıtlarının o ilimde bulunması yönünden ya da küllîleri kapsayan ilmin, ona dahil olan şeyin cüz'ilerinin sebeplerini sağlaması yönünden. Öyleyse amelî felsefe, eylemlerin hangi şarta, hangi amaca bağlı olarak gerçekleşmesini sağlayan şartların sebeplerini verir. Eğer bu şeyin ilmi, kesin kanıta dayalı ilim olursa, felsefenin amelî bölümü, erdemli millette geçerli olan belirlenmiş eylemlerin kanıtlarını verir. Felsefenin nazarî bö-

³¹ Fârâbî, *Tahsîlu's-Saâde*, s. 89-90.

lümü ise milletteki nazarî bölümün kanıtlarını verir. Öyleyse erdemli milleti oluşturan sultanlık mesleği (el-mihnet'ul-melikiyye) de felsefenin çerçevesi içindedir.

Toplum teorisyeni Fârâbî'nin yaklaşımında cedel, kesin kanıtlarının sağlanabileceği hususlarda veya bu hususların çoğunda kuvvetli bir zan sağlar. Hitâbet ise kesin kanıt bulunmayan ve de cedelin incelemediği hususlarda ikna eder. Erdemli din, ancak filozoflara ve kendilerine yalnızca felsefe yoluyla ulaşılabilecek şeyleri anlayacak mertebede olanlara özgüdür. Tersine kendilerine dinin görüşleri öğretilen, telkin edilen ve dinin eylemleri benimsetilen kimselelerin çoğu, bu mertebede değildir. Böyle bir şey (o mertebede olma), ya tabiattan ya da dikkati ona yöneltmemekten kaynaklanır. Bu tür insanlar, meşhûrâtı veya ikna edici şeyleri (mukanni'ât) anlamayanlardan değildir; bu sebeple cedel ve hitâbet, kendileri vasıtasıyla şehirlilerin (el-medeniyyîn) sahip olduğu milletin görüşlerinin ('ârâ'u'l-mille) düzeltilmesi, desteklenmesi, savunulması ve (insanların) nefislerine yerleştirilmesi ve de şehirlileri sözlü tartışmayla yanıltmaya, doğru yoldan saptırmaya ve direnmeye çalışan bir kimsenin ortaya çıkması halinde milletin görüşlerine yardım edilmesi gibi iki önemli ihtiyacı karşılar.³²

Bu yaklaşımıyla Fârâbî, dini felsefeyle ilişkileri, benzerlikleri veya felsefeden farklılıkları itibarıyla ele alırken dinin insana, toplumsal ilişkilere yönelik boyutlarını öne çıkarır. Böylece bir tür "sosyolojik" okuma yapar.

Dine "Sosyolojik" Bakış

Fârâbî'nin din ve toplum teorisinde din hakkındaki görüşlerine dair önemli noktalar dikkati çekmektedir. Öncelikle din için "millet" kelimesini kullanmayı tercih etmekle dini "sosyolojik" bir okumaya tâbi tuttuğunu, din hususunda sosyolojik bir yaklaşım sergilediğini göstermiş olmaktadır. Millet kavramını din ve şeriat ile aynı anlama geldiğini söyleyerek kullanması, millet kavramıyla dinin sosyolojik boyutlarına dair kayda değer tahliller yaptığını göstermektedir. Düşünür, millet kavramını sosyolojik ekseninde din karşılığı olarak bahsi geçen diğer eserlerinin yanı sıra *Tahsîlu's-Saâde* ve *Risâletu'l-Hurûf* adlı çalışmalarında da birçok kez kullanır.³³ Fârâbî, felsefe ve

³² Fârâbî, *Kitâbu'l-Mille*, s. 43-48.

³³ Fârâbî, *Tahsîlu's-Saâde*, s. 88-95; Fârâbî, *Kitâbu'l-Huruf: Harfler Kitabı*, s. 69-75; Fârâbî, *Risâletu'l-Hurûf*, <http://www.muslimphilosophy.com/#people> (15.09.2014).

din ilişkilerini ele aldığı yerlerde³⁴ de dini millet karşılığı olarak kullanır ve insanların algılayıp düşündükleri, yorumladıkları ve yaşadıkları dini felsefeyle ilişkileri açısından inceler. Ayrıca mezkûr anlamda dine taraftar veya mensup olanlara da din ehli ('ehlu'l-mille) der. Bir toplumda ilk defa dinin (mille) meydana getirilmesinden, bunun için din vaz edenin toplum ve din için isimler üretmesine veya icat etmesine ihtiyaç olduğundan, eğer toplumda daha önce bir din varsa, isimleri o dinden alacağından, alırken değiştirip yeni dine uygun hale getirip kullanacağından vs. bahsetmesi³⁵ de, mille kavramını düşünülüp inanılan ve yaşanan din anlamında kullandığını göstermektedir.

Muallim-i Sâni Fârâbî, "mille" kavramını elbette vahiy kaynaklı, ama insanların hayatında karşılık bulan yönleri de içerecek şekilde kullanır ve geliştirir. *İhsâ'u'l-'Ulûm*'da yaptığı bilimler tasnifinde son başlık olarak incelediği "İlmu'l-Kelâm" içinde birçok kez kullandığı "el-mille" ve çoğulu "el-milel" kavramlarına yüklediği anlamlara bakılırsa, onun din görüşü ve din sosyolojisine yaptığı katkılar daha anlaşılır hale gelebilir. Oralarda dinden, yani "millet" kavramından ne kastettiği daha net anlaşılmaktadır. Meselâ Fârâbî'ye göre kelam ilmi, dini (millet) vaz' edenin (vâdı'u'l-mille) açıkça belirtmiş olduğu belli görüş (el-'ârâ'u) ve fiilleri (el-'efâl) muzaffer kılmaya; bu görüş ve eylemlere aykırı olan her şeyi sözle çürütmeye güç yetirten bir sanattır. Görüşler ve fiillerle ilgili olmak üzere iki bölüme ayrılan Kelam sanatı, fıkıhtan başka bir şeydir. Çünkü fıkıh bilgini milletin (din: el-mille) kurucusunun açıkça belirtmiş olduğu görüş ve fiilleri doğru olarak kabul eder ve onları temel esaslar olarak alarak onlardan lazım gelen sonuçları çıkarır. Kelam bilgini ise fıkıh bilgisinin hareket noktaları olarak aldığı şeyleri kendilerinden sonuçlar çıkarmaksızın muzaffer kılmaya çalışır. Dinleri (el-milel) muzaffer kılmak için gereken yol ve görüşlere gelince; kelam bilginleri çeşitli şekil ve yaklaşımlarla dinleri muzaffer kılacakları görüşündedirler.³⁶

Bu ve benzeri görüşlerinden hareketle Fârâbî'nin, "din" in karşılığı olarak kullanmayı tercih ettiği "mille" kavramını, bir tür toplumsal, hatta "sosyolojik" perspektifle ele alıp incelediği söylenebilir.

³⁴ Fârâbî, *Kitâbu'l-Huruf: Harfler Kitabı*, s. 69-75; Fârâbî, *Tahsîlu's-Saâde*, s. 88-95.

³⁵ Fârâbî, *Fârâbî, Risâletu'l-Hurûf*, s. 42.

³⁶ Fârâbî, *İhsâ'u'l-'Ulûm*, 1996, s. 86-92.

2. Dinin Toplumsal Boyutları

“İslam sosyoloğu” Fârâbî, sosyolojik din yaklaşımında, dinin toplumsal boyutlarına ve bu çerçevede toplumsal işlevlerine dair bir takım bilgiler verir. Yukarıda verilen ve bundan sonra verilecek bilgilerden anlaşılabilceği üzere Fârâbî, dinin genel olarak toplumsal tezahürlerine, işlev ve görevlerine yönelik önemli hususlar ortaya koyar. Fârâbî'ye göre mutluluk, iyi ahlak, erdem, bilgi, felsefe, düşünce, birlik ve beraberlik, uyum ve uzlaşma gibi donanım ve özelliklerin topluma ait olmasında din önemli roller oynar.

Her şeyden önce dini siyaset ve toplum anahtar kavramlarıyla izah etme girişimi, dinin sosyal ve siyasal boyutunu öne çıkardığını, zamansal, mekânsal, toplumsal, siyasal, kültürel şartlara göre farklılaşacağı görüşünde olduğunu gösterir. Dinin karşılığı olarak bilhassa “mille” kavramını tercih etmesi zaten bunu ifade eder.

Dinin toplumsal boyutları bağlamında Fârâbî'nin erdemli ve erdemsiz dinlerden bahsetmesi,³⁷ ayrıca işaret edilmesi gereken önemli bir husustur. Erdemli dini erdemli kişi ve toplumla, erdemsiz, sapık, cahil veya bozuk dini erdemsiz, kötü toplum veya kişilerle ilişkilendirmesi; dinin toplumların niteliklerine göre farklı tezahür edeceğini ifade etmesi itibariyle oldukça önemlidir ve din sosyolojisine önemli bir katkıdır.

Dinin, toplumdaki ve başkandaki bilgi ve felsefenin durumuna göre toplumda farklı nitelik ve şekillerde tezahür etmesi görüşüyle³⁸ Fârâbî, din sosyolojisine ciddi bir katkı yapar. Bu noktada Filozof, din-bilgi-felsefe-siyaset-toplum etkileşimine dair mühim bir bakış açısı getirir.

3. Farklı Dinlere Mensup Erdemli Topluluklar

Muallim-i Sanî'ye göre erdemli toplum ve erdemli şehir olmak için aynı dine mensup olmak gerekmez:

İnsanların çoğu, gerek yaratılıştan, gerekse alışkanlıklarından dolayı, varlıkların ilkelerini, onların derecelerini, Faal Akıllı, birinci başkanlığı/yönetimi (er-ri'âsetu'l-ûlâ) anlama ve tasavvur etme gücüne sahip değildir. Bu insanlar için, mezkûr şeylerin benzer ve taklitlerinin nasıl olduklarının ortaya konması gerekir. Bu şeylerin anlam

³⁷ Fârâbî, *Kitâbu'l-Mille*, 1991, s. 43-44; Fârâbî, “Kitâbü'l-Mille”, 2002, s. 258-61 vd.

³⁸ Fârâbî, *Risâletu'l-Hurûf*, s. 41; Fârâbî, *Kitâbu'l-Hurûf: Harfler Kitabı*, s. 88-91.

ve özlere birdir, değişmez. Onların taklitleri ise, o şeylere benzemede yakın ve uzak olmak üzere sayıca çok ve değişiktir. Tıpkı gözle görülen nesnelere olduğu gibi. Mesela insanın suda yansıyan görüntüsü, suda görünen insanın timsalinin hayâlinde gerçekte insana daha yakındır. Bu bakımdan her durumda farklı şeyler kullanmak üzere, o şeylerin taklitlerini her grup (tâife) ve toplum ('umme) için ortaya koymak mümkündür. Bu sebeple hepsi aynı türden mutluluğu (sa'âdet) amaç edindiği hâlde, dinleri (milletler: milel) farklı olan erdemli şehirler (mudunun fâdıla) ve erdemli toplumlar ('umemün fâdıla) bulunabilir. Çünkü din (el-mille), söz konusu şeylerin veya onların hayâllerinin nefislerdeki görüntüleridir (resmler: rusûm).³⁹

Fârâbî'nin burada belirttiği dinler, son tahlilde erdemli dinler olsa gerektir. Çünkü ona göre dinler, erdemli/doğru dinler ve bozuk/erdemsiz dinler şeklinde iki grupta ele alınır.⁴⁰ Bu durumda farklı erdemli dinlerden maksadın açıklığa kavuşması gerekmektedir. Düşünür'ün toplum kuramında farklı erdemli şehirlerle farklı toplumlar söz konusudur; şehirler toplumları, toplumlar da dünya medeniyet toplumunu (el-ma'mûra) meydana getirir. Lakin birden fazla erdemli dini nasıl anlamak gerekir? Kastedilen, eğer kelimenin her zamanki anlamında bilinen din ise, o durumda sosyolojik düzlemde birden fazla erdemli dinden, toplumdaki topluma, şehirden şehire değişen farklı dinlerden söz edilmesi muhtemeldir: Yahudilik, Hıristiyanlık gibi. Yok, eğer kastedilen aynı dinin farklı şehir ve toplumlarda farklı algılanmaları, farklı yorumlanmaları, farklı yaşanmaları, farklı şeriat veya yasalara tâbi olmaları ise o takdirde aynı erdemli dine mensup farklı şehir ve toplumlarda geçerli farklı din yorum ve uygulamalarına işaret edilmiş olabilir. Fârâbî'nin kendi toplumsal sistemi içinde ikisini de anlamak mümkündür.

4. Din ve Siyaset

Fârâbî'nin din görüşü siyaset ile içiçedir. Din olgusunu tanımlarken ilk başkana verdiği ağırlığa bakılırsa, dinin yaşanmasında devlete, yönetime veya yöneticiye önemli bir rol verildiği anlaşılır.⁴¹

³⁹ Fârâbî, *es-Siyâsetu'l-Medeniyye*, s. 97.

⁴⁰ Fârâbî, *Kitâbu'l-Huruf: Harfler Kitabı*, s. 88-91.

⁴¹ Bkz. Ahmed Ali Siddiqi, *Politics, Religion, and Philosophy in Al-Farabi's Book of Religion*, Y.Lisans Tezi, the University of Texas, the Faculty of the Graduate School, Austin 2014, s. 8 vd.

Fakat bu, dinin kabul edilme, yorumlanma ve yaşanılmasında genel olarak topluma verilen önemi ortadan kaldırmaz. Aynı tanımda, belirlenen görüş, fikir ve fiillerin toplum tarafından kabul edilmesi ve hayata geçirilmesi durumunda dinin gerçeklik kazanacağı ifade edilmektedir. Bu durumda dinin toplum ve siyasetle birlikte varlık kazandığı düşünülebilir. Din sosyolojisinin verilerine bakıldığında, din ile siyaset kurumu arasında etkileşim, yani karşılıklı ilişki vardır. Bu durumda Fârâbî'nin din ile siyaset ilişkisine dair ortaya koyduğu görüşleriyle din sosyolojisine önemli katkılar yaptığı söylenebilir.

5. Tipolojik Din Yaklaşımı

Toplum teorisyeni Ebû Nasr el-Fârâbî, diğer toplumsal fenomenlere uyguladığı tipolojik yaklaşımı dine de uyarlamakta ve toplum ile din teorisinde din-toplum ilişkileri ekseninde din tipolojisi yapmaktadır. Fârâbî'nin ideal tipleştirmesinde erdemli din kavram-sallaştırması önemlidir. Erdemli din, ilk başkanın erdemliliğiyle doğrudan bağlantılıdır. Fârâbî'ye göre ilk başkan gerçekten erdemli olursa, bu başkan ancak tasarladıkları sayesinde kendisini ve yönetiminde bulunan insanları gerçekte mutluluk olan en yüksek mutluluğa (es-se'âdetu'l-kusvâ) ulaştırmaya çalışır, böylece o din (millet) *erdemli bir din* (milletun fâdıla) olur.⁴²

Öncelikle erdemli dinden bahsettiğine göre dini erdemli ve gayr-i erdemli veya dalalet dini (milletun dalâletun) diye iki tipe ayırdığı anlaşılmaktadır. Aslında bu, düşünürün bütün toplum ve felsefe sisteminde insanı, şehri, toplumu (ümme), ma'murayı erdemli ve cahil diye ikiye ayırmasına uygun düşmektedir. Erdemli din erdemli şehrin, erdemsiz din ise erdemsiz şehirlerin dinidir. Erdemli ilk başkan (er-reîsu'l-evvel), erdemli şehrin mensupları için, görüş ve fiillerden meydana gelen erdemli dini belirler. Fârâbî'ye göre, erdemli şehre zıt veya aykırı şehirlerin dinleri, geçmiş zamanlardaki bazı kişi, filozof ve düşünürlerin sapkın görüşleri doğrultusunda meydana gelmiştir. Demek ki Fârâbî'nin din ve toplum düşüncesinde ikinci din tipi, *erdemsiz/sapık/cahil din* tipi olarak karşımıza çıkmaktadır. Her millet/din, böyle olmayıp insanı özü bakımından ve kesin kanıtla kesin bilgiye ulaştırabilecek hususları içermediği gibi kendisinde bu iki yönden biriyle kesin bilgiye ulaştı-

⁴² Fârâbî, *Kitâbu'l-Mille*, 1991, s. 43-44; Fârâbî, "Kitâbü'l-Mille", 2002, s. 258-60 vd.

rabilecek şeyin örneğinin de bulunmadığı millet/din, bir dalalet milleti/dinidir (milletun dalâletun).⁴³

Fârâbî, bu görüşlerini ortaya koyduğu *Kitâbu'l-Mille* adlı eserinde milleti (din) gerçeklik düzleminde başta ilk reis olmak üzere insanların yapıp etmeleriyle izah etmekte ve ilk başkanın erdemli olması ve de toplum üyelerini erdem doğrultusunda hareket etmeye sevk etmesi halinde dinin erdemli din olacağını belirtmektedir.

Fârâbî'nin bakış açısında ilk başkanın yönetimi cahilî ve erdemsiz bir yönetim ise bu durumda da, cahilî ve erdemsiz bir din söz konusu olmaktadır. İlk başkanın yönetimi câhilî bir yönetim ise, ancak câhilî kişiliğiyle tasarladıkları sayesinde insanları câhilî iyiliklerden (el-hayrâtü'l-câhiliyye: ya sağlık ve esenlik gibi zorunlu iyilikler ya zenginlik, ya lezzet, tat, zevk veya haz, ya cömertlik ve büyüklük ya da üstünlük gibi iyiliklerden) birine ulaştırmaya çalışır. İlk başkanın yönetimi sapık bir yönetim (ri'âsetun dalâletun) ise, bu, başkanın erdem (el-fadîle) ve hikmet (el-hikme) sanıp, öyle olmadığı halde yönetiminde bulunanları da öyle olduğuna inandırdığı yönetim şeklidir. Başkan bu yönetimde kendisini ve yönetiminde bulunanları hiçbir hakikati olmadığı halde en yüksek mutluluk sandıkları şeye ulaştırmaya çalışır. İlk başkanın yönetimi düzmece bir amaca yönelik olursa ve yönetimi altındakiler de bunun farkında değillerse, yönetimi altındaki insanlar ona inanırlar, onu erdem ve hikmet sanırlar. Böylece ilk başkanın tasarladıklarını gerçekleştirmeye çalışırlar ve hem kendisi hem de yönetimi altındakiler görünüşte en yüksek mutluluğa ulaştıklarını sanırlar, oysa içte onun tasarladıklarını gerçekleştirmeye çalışmakla câhilî iyiliklerden birine ulaşırlar. Erdemli ilk başkanın sultanlık mesleği (mihne melikiyye) Allah'tan kendisine gelen vahiyle ilişkisi olan bir meslektir. O, erdemli millette (erdemli dinde) geçerli olan eylem ve görüşleri ancak vahye göre belirler. Bu da şu iki şekilden ya biriyle veya her ikisiyle (birden) gerçekleşir: Birincisi, söz konusu görüş ve eylemlerin hepsi ilk başkana belirlenmiş olarak vahyedilir; ikincisi ise vahyden ve yüce Vahyedici'den elde ettikleri yeti (el-kuvve) ile ilk başkan bunları kendisi belirler ve bu durum erdemli görüş ve fiillerin belirlenmesini sağlayan şartlar açıklık kazanıncaya kadar sürer.

⁴³ Fârâbî, "Kitâbü'l-Mille", 2002, s. 260-61.

Söz konusu eylem ve görüşlerden bazıları birinci şekilde bazıları da ikinci şekilde gerçekleşir.⁴⁴

Fârâbî, benzer bir tipolojiyle dini sahit din (el-milletu's-sahîha) ve fâsid din (el-milletu'l-fâside) olarak ikiye ayırır. Fâsid din için ayrıca câhilî fâsid (fâside câhiliyye) sıfatını kullanır. Düşünce ve pratiğinin doğru veya yanlış/bozuk olmasıyla düşünce ve felsefenin doğru veya yanlış/bozuk olması arasında doğru orantılı bir ilişki vardır. Din (millet: el-mille), olgunlaşmış felsefeye (el-felsefe) tâbi olduğunda son derece iyi, doğru bir din (mille sahit) olur. Ancak felsefe henüz gayet iyi bir şekilde kesin-burhanî hale gelmemiş, aksine görüşleri henüz hatabî, cedelî veya sofistlik yollarla doğrulanmışsa onun bütününde, büyük bir kısmında veya çoğunda tamamı yanlış olup farkına varılmamış görüşlerin bulunması mümkün olur; bu durumda o, zannî veya çarpıtılmış bir felsefe olur. Bir din, bunun ardından o felsefeye tâbi olursa onda pek çok yanlış görüş ('ârâ' kâzibe) bulunur. O yanlış görüşlerin birçoğu alındığı ve onların yerine misalleri konulduğunda o din, hakikatten daha uzak ve bozuk bir din (mille fâside) olur, ama onun bozukluğu fark edilmez. Bundan daha da bozuğu, ondan sonra bir yasa koyucunun gelerek dinindeki görüşleri kendi zamanındaki felsefeden almaması, aksine ilk dinde vazedilen görüşleri hakikat olarak görüp onların misallerini alması ve halka bu misalleri öğretmesidir. Şayet ondan sonra başka bir yasa koyucu gelir de bu ikinciye tabi olursa o, daha da bozuk olur. O halde sahit din (el-milletu's-sahîha), ancak dinin birinci tarzda oluştuğu bir toplumda meydana gelebilir. Bozuk din (el-milletu'l-fâside) ise dinin ikinci tarzda oluştuğu bir toplumda meydana gelir. Fakat iki tarzdaki din, ancak felsefeden sonra ortaya çıkar: Ya gerçekte felsefe olan kesin felsefeden sonra ya da gerçekte felsefe olmadığı halde felsefe olduğu zannedilen zannî felsefeden sonra. Zannî felsefeden sonra olması ise, dinin onların düşünce gücü, fitrat ve nefislerinden kaynaklanması durumunda söz konusu olur.⁴⁵

Medeniyet düşünürü Fârâbî'ye göre din, bu dine sahip olan bir toplumdaki hiçbir dini bulunmayan bir topluma nakledilir, mal edilir ve o toplum aktörleri o dinle eğitilir, öğretilir ve yönetilirse, o dinin onlar içinde felsefe, cedel ve safsatadan önce meydana gelme-

⁴⁴ Fârâbî, *Kitâbu'l-Mille*, 1991.

⁴⁵ Fârâbî, *Risâletu'l-Hurûf*, s. 41; Fârâbî, *Kitâbu'l-Hurûf: Harfler Kitabı*, s. 88-89.

si mümkündür. O toplum içinde onların tabiatları ve düşünce yapılarından kaynaklanmayan, fakat daha önce buna sahip olan başka bir toplumdaki (kavm) nakledilen felsefenin ise o topluma nakledilen dinden sonra onlarda ortaya çıkması mümkündür.

Fârâbî'nin din-toplum ilişkileri yaklaşımında din ile toplum, düşünce ve felsefe arasındaki ilişkinin mahiyetine göre dinin toplum ve felsefeye yaklaşımı farklı olur. Bu noktada Fârâbî'nin görüşünde din-toplum-felsefe ilişkilerinin karmaşık bir özellik arz ettiği söylenebilir.⁴⁶

Bu yaklaşımlardan anlaşılabilceği üzere Fârâbî, dinin sahih olması, doğru olarak algılanması, öğrenilmesi ve yaşanmasında doğru düşünmenin hayati bir yere sahip olduğu görüşündedir.

6. Din, Düşünce ve Değişim

Hemen yukarıdaki iktibas, Filozof'un dine değişim perspektifiyle e baktığını gösterir. Bu perspektifte zamanın değişimiyle birlikte bilim, düşünce, felsefe ve yorumda değişim olacağından sosyolojik düzlemde dinin de yeni düşünce, ilim ve felsefeye tâbi olması, yeni yaklaşımları dikkate alarak kendini var kılması gerekir. Ancak böyle olursa, din doğru olur, aksi halde zamanın gerisinde kalmış fasit bir din olur ve bu din de topluma zarar verir.⁴⁷

7. İstismar Ürünü veya Aracı Olarak Din

Fârâbî, *el-Medînetu'l-Fâdıla*'da din hakkında çok dikkat çekici hususlara işaret eder. Onun özellikle huşû hakkında söyledikleri oldukça önemlidir. Orada dinin ve dinî yaşayışın, bazı kimselerin, özellikle cahil şehir insanlarından bazılarının görüşüne göre istismar aracı olarak kullanıldığı görüşünü dile getirdiklerini belirtir. Fârâbî'ye göre huşû, bazı kişilere göre bir zümrenin öbür zümreyi aldatmak ve tuzağa düşürmek için başvurduğu hile ve sahtekârlıktan başka bir şey değildir. Böyle düşünenlerin yaklaşımında yine huşû adına yapılanlar veya gösterilenler, iradesini kullanmaktan aciz kimselerin kurdukları düzen ve tuzaklar olup halkı kandırarak halktan mal, mülk, riyaset, her nevi dünyalığı elde etmek içindir.⁴⁸

⁴⁶ Bkz. Fârâbî, *Risâletu'l-Hurûf*, s. 41; Fârâbî, *Kitâbu'l-Hurûf: Harfler Kitabı*, s. 88-91.

⁴⁷ Fârâbî, *Kitâbu'l-Hurûf: Harfler Kitabı*, s. 88-91.

⁴⁸ Fârâbî, *Arâu Ehli'l-Medîneti'l-Fâdıla*, s. 155-159.

Bu yaklaşımda dile getirilen hususlara bakıldığında, bazı yaklaşımlara göre dinin bir istismar aracı; toplumdaki kötü durumları ve olumsuz konumlanmaları, zayıf statüleri, yoksulluğu vs. meşrulaştırma aracı, bir telafi unsuru ve afyon olarak telakki edildiği anlaşılır. Bu ve benzeri anlayışlar ise Freud'un, Marx'ın vd. din teorilerinde değişik biçimlerde yer almaktadır.

Sonuç

1. Fârâbî, toplum ve din hakkında yaptığı tanım, açıklama ve çözümlenmelerde belli bir toplumsal gerçeklikten yola çıkar. Onun toplumun varlığının zorunluluğunu izahı ve dini millet olarak ele alışı, bunu açıkça gösterir. Fârâbî'ye göre insanın mutluluğu, toplumsal hayatın zaruretini ortaya koyar. İnsanların mutlu olması için toplum halinde yaşamaları, yakınları ve diğerleriyle birarada yaşamaları, birbirleriyle yardımlaşmaları zorunludur. Toplum halinde başarılı olarak yaşamalarında ise mille'nin, mille'nin yorumlarının, yani dinin erdemli olması oldukça önemlidir.

2. İslam düşünürü Farabî'nin din, millet, ictimâ', medîne, ümmet, ma'mûra ve medeniyet konularına bütünlüklü bakış, onun bir "din sosyolojisi"nin olduğunu gösterir. Fârâbî'nin, felsefesi çerçevesinde dinin toplumsal boyutları konusuna verdiği önemin ve tabiatıyla din sosyolojisine yaptığı katkıların büyüklüğü, eserleri bir bütün olarak okunduğunda açıkça görülebilir. Özellikle *Kitâbu'l-Mille* adlı risâlesi, bir din sosyolojisi çalışması olarak dikkati çekmektedir. Bundan başka toplum bilimlerine dair diğer eserlerinde de din sosyolojisine önemli katkılar sunar. Fârâbî'nin, toplum veya topluluk karşılığı olarak kullandığı "ümmet", "medîne" ve "ma'mûra" terimleriyle benzeri terimleri anlama ve inceleme yönlerine bakılırsa, bütün toplulukları, döneminin toplumsal ve kültürel şartları gereği dinî birer topluluk olarak gördüğü anlaşılır. Dolayısıyla aslında onun genel sosyolojisinin, aynı zamanda bir din sosyolojisi olduğu söylenebilir.

3. Fârâbî'ye göre mutluluk, iyi ahlak, erdem, birlik ve beraberlik, uyum ve uzlaşma gibi özelliklerin topluma ait olmasında din önemli roller oynar.

4. Fârâbî felsefesinde toplumda erdemli/doğru/sahîh din ile erdemsiz/bozuk/fasit/sapkın dinin egemen olmasında erdemli başkanın yönetimi ile cahil ve erdemsiz yönetimin hayati rolleri vardır. Dolayısıyla Fârâbî'nin din görüşü siyaset ile içiçedir. Din olgusunu

tanımlarken ilk başkana verdiği ağırlığa bakılırsa, dinin yaşanmasında devlete, yönetime veya yöneticiye önemli bir rol verildiği anlaşılır.

5. Fârâbî'nin din sosyolojisinde erdemli toplum ve erdemli şehir olmak için aynı dine mensup olmak gerekmez. Hepsi aynı türden mutluluğu (sa'âdet) amaç edindiği hâlde, dinleri (milletler: milel) farklı olan erdemli şehirler (mudunun fâdilatun) ve erdemli toplumlar ('umemun fâdilatun) bulunabilir. Çünkü din (el-mille), söz konusu şeylerin veya onların hayâllerinin nefislerdeki görüntüleridir (resmler: rusûm).

6. Fârâbî, dine toplumsal planda tipolojik bir yaklaşımla erdemli/sahih din ile erdemsiz/cahil/sapık/fasit dini birbirinden ayırt etmektedir.

7. Son tahlilde Fârâbî'nin kendi genel felsefesi içinde toplumu "sosyolojik" bir okumayla ele aldığı gibi dini de "sosyolojik" yaklaşımla ele aldığı ve anlamlandırma çabasına giriştiği söylenebilir. Bu demektir ki, Fârâbî, başlangıç noktası İbn Haldun olmak üzere "sosyoloji öncesi sosyoloji" kapsamında bir "din sosyolojisi" ortaya koymuş, gerek İbn Halduncu anlamda, gerekse modern din sosyolojisi anlamında din sosyolojisine önemli katkılar sunmuştur.

Kaynaklar

- Aydın, Hasan, "Dinî-Felsefî Temelleri Işığında Fârâbî'nin Eğitim Ütopyası", *Kelam Araştırmaları*, c. 8, No. 1, 2010, s. 123-150.
- Aydın, Mehmet, "Farabi'nin Siyasî Düşüncesinde Sa'âdet Kavramı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXI, 1976, s. 303-311.
- Aydınlı, Yaşar, "Fârâbî'nin Siyaset Felsefesinde 'İlk Başkan (er-Reis el-Evvel)' Kavramı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 2, No. 2, 1987, s. 291-302.
- Çelikkol, Suat, "Farabi'nin Toplum Görüşü", *Bilimname*, c. XIX, No. 2, 2010, s. 99-115.
- Dağ, Mehmet, "Fârâbî'nin İki Yapıtı", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 14-15, 2003, s. 17-87.
- Davis, Winston, "Sosyoloji: Sociology of Religion", *the Encyclopedia of Religion*, ed.: Mircea Eliade, c. 13, Macmillan Publishing Company, New York 1987, s. 393-402.
- Davis, Winston, "Din Sosyolojisi", *Din, Toplum ve Kültür*, haz. A. Coşkun, İz Yay., İstanbul 2005, s. 77-100.
- Fârâbî, *Alfarabi's Philosophy of Plato and Aristotle*, İng. çev.: Muhsin Mahdi, The Free Press of Glencoe, New York 1962.
- Fârâbî, *Fusûlun Munteze'a*, tah.: Fevzi Mitri Neccar, Dâru'l-Meşrik, Beyrut 1971.
- Fârâbî, *Fusulu'l-Medenî*, çev.: Mehmet Aydın ve M. Rami Ayas, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1980.
- Fârâbî, *İhsâu'l-Ulûm*, çev.: Ahmet Ateş, MEB Yay., Ankara 1990.

- Fârâbî, *Kitâbu'l-Mille*, tah.: Muhsin Mehdî. 2. baskı, Dârü'l-Meşrîk, Beyrut 1991.
- Fârâbî, *Arâu Ehli'l-Medîneti'l-Fâdila*, haz.: Ali Bû Melham, Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut 1995.
- Fârâbî, *es-Siyâsetu'l-Medeniyye*, haz.: Ali Bû Melham, Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut 1995.
- Fârâbî, *Tahsilu's-Saâde*, haz.: Ali Bû Melham, Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut 1995.
- Fârâbî, *İhsâu'l-Ulûm*, haz.: Ali Bû Melham, Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut 1996.
- Fârâbî, *el-Medînetu'l-Fâdila*, çev.: Nafiz Danışman, MEB. Yay., Ankara 2001.
- Fârâbî, "Kitâbü'l-Mille", çev.: Fatih Toktaş, *Divan Dergisi*, Sayı: 12, 2002, s. 258-273.
- Fârâbî, "Erdemli Şehir Halkının Görüşleri", çev. Mahmut Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, Klasik Yay., İstanbul 2003, s. 139-150
- Fârâbî, "Tenbîh 'alâ Sebîli's-Sa'âde (Mutluluk Yoluna Yönelme)", çev ve ed.: Hanifi Özcan, *Fârâbî'nin İki Eseri*, İFAV., İstanbul 2005, s. 159-190.
- Fârâbî, "Fusûlü'l-Medenî", Çev. ve Ed.: Hanifi Özcan, *Fârâbî'nin İki Eseri*, İFAV., İstanbul 2005, s. 45-138.
- Fârâbî, *Kitâbu'l-Huruf: Harfler Kitabı*, çev.: Ömer Türker, Litera Yay., İstanbul 2008.
- Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, çev.: Ömer Türker ve Ö. Mahir Alper, 2. Baskı, Klasik Yay. İstanbul 2012.
- Fârâbî, *es-Siyâsetu'l Medeniyye veya Mebâdi'ül-Mevcûdât*, çev.: Mehmet S. Aydın, Abdülkadir Şener ve M. Rami Ayas, 2. Baskı, Büyüyen Ay, İstanbul 2012.
- Fârâbî, *İdeal Devlet*, 5. Baskı, çev.: Ahmet Arslan, Divan Kitap, Ankara 2013.
- Fârâbî, *İhsâu'l-Ulûm*, 4. Baskı, Çev. Ahmet Arslan, Divan Kitap, Ankara 2014.
- Fârâbî, *Risâletu'l-Hurûf*, <http://www.muslimphilosophy.com/#people> (15.09.2014).
- İbn Bâcce, *Tedbîru'l-Mutavahhid*, 2. Baskı, tah.: Macid Fahri, Beyrut 1991.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, tah.: Derviş el-Cüveydî, 2. Baskı, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut 1996.
- Karlığa, Bekir, "Medeniyet Düşünürü Farabi", *Bilgeler Zirvesi*, ed.: Ejder Okumuş, c.1, Eskişehir 2014 Kültür Başkenti Ajansı, Eskişehir 2014.
- Korkut, Şenol, *Farabi'nin Siyaset Felsefesinin Temel Problemleri ve Kökenleri*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005.
- Korkut, Şenol, "İbn Haldûn'un "es-Siyâsetu'l-Medeniyye" Teorisini Eleştirisi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 15, 2006, s. 115-140.
- Mücahid, Huriye Tevfik, *Fârâbî'den Abduh'a Siyasî Düşünce*, çev.: Vecdi Akyüz, İz Yay., İstanbul 1995.
- Okumuş, Ejder, "Medîneden Medeniyete Fârâbî'de 'Sosyoloji Öncesi Sosyoloji'", *Medeniyet Düşünürü Fârâbî Uluslararası Sempozyum, Bildiriler* (13-15 Kasım 2014, Eskişehir 2013 Kültür Başkenti Ajansı, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Medam ve Bahçeşehir Üniversitesi), ed.: Ejder Okumuş ve İlyas Burak, Eskişehir 2013 Kültür Başkenti Ajansı, Eskişehir 2015, s. 127-195.
- Okumuş, Ejder, "Fârâbî'nin Medeniyet Sosyolojisine Katkıları", *Diyanet İlmî Dergi*, c. 52, No. 3, 2016, s. 11-30.
- Okumuş, Ejder, *Osmanlı'nın Gözüyle İbn Haldun*. 3. Baskı, İz Yay., İstanbul 2017.
- Okumuş, Ejder, *Din Sosyolojisi*, Maarif Mektepleri, Ankara 2018.
- Ejder Okumuş, Fârâbî Felsefesinde Toplumsal Kavramlar: Bir Başlangıç Çalışması. *Beytulhikme*. 8/2 <http://www.beytulhikme.org/SonSayi.aspx>. (29.12.2018).
- Siddiqi, Ahmed Ali, *Politics, Religion, and Philosophy in Al-Farabi's Book of Religion*, Y.Lisans Tezi, the University of Texas, the Faculty of the Graduate School, Austin 2014.
- et-Talbi, Ammar, "Al-Farabi's Doctrine of Education: Between Philosophy and Sociological Theory", <http://www.muslimheritage.com/article/al-farabis-doctrine-education-between-philosophy-and-sociological-theory#sec2> (12.10.2014).
- Toktaş, Fatih, "Fârâbî'nin Kitâbü'l-Mille Adlı Eserinin Takdim ve Çevirisi", *Divan Dergisi*, c. 12, No. 1, 2002, s. 258-273.

Yavuz, Sefer, "Tipolojik Yaklaşım ve İbn Haldun ile Farabi'nin Toplum G6r6Őleri 6zeri-
ne", *Dini AraŐtırmalar*, c. 17, No. 44, 2014, s. 95-120.
Yıldız, Mustafa, *Fârâbî'nin Toplum ve Devlet G6r6Őü*, Doktora Tezi, Erciyes 6niversitesi,
Sosyal Bilimler Enstit6Őü. Kayseri 2009.

